

міркуваннями, зокрема, прагненням продемонструвати активність у боротьбі з різного роду «ворожими» або «шпигунськими» елементами.

Завершу словами італійського письменника і антифашиста Ігнаціо Сілоне. Ще до колапсу СРСР він написав про необхідність «правди подробиць», про те, що відбувалося там, тому що «головна правда, правда про устрій більше не підлягає жодному сумніву для всіх, хто думає, пише або говорить — чесно»⁷¹. Пошук «правди подробиць» — справа непроста. Крім іншого, вона вимагає професіоналізму та знання джерел. Особливо, коли йдеться про складні і багатопланові проблеми. Саме до них належить історія «великого терору».

---

⁷¹ *Сілоне І.* Еще раз о правде истории // *Континент* (Париж). — 1975. — № 2. — С. 361.

*Віктор Ченцов, Дмитро Архірейський
(Дніпропетровськ)*

Особливості «великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині

Chentsov V., Arkhireyskiy D. The peculiarities of «the great terror» of 1937–1938 in Dnipropetrovs'k region.

The article is dedicated to the regional peculiarities of «the great terror» of 1937–1938 in Dnipropetrovs'k region.

В репресивній політиці радянської держави особливе місце посідають репресії 1937–1938 років. За своїм масштабом, кількістю жертв, соціальною спрямованістю, зрештою, наслідками ці репресії в науковій літературі отримали назву «великого терору».

Проблема «великого терору» на даний момент вже має солідну історіографію. Істориками досліджено його основні причини, технологія впровадження, форми, негативний вплив на суспільство тощо. Вивчаються соціальний склад жертв репресій, організаційні, ідеологічні та структурно-кадрові аспекти діяльності органів-виконавців «великого терору». Останнім часом дослідження даної проблеми все частіше мають узагальнюючий характер. Триває вивчення регіональних особливостей політичних репресій взагалі і «великого

терору», зокрема. Дана стаття присвячується проведенню репресій на Дніпропетровщині.

Як відомо, підґрунтям для «великого терору» стали ухвали пленуму ЦК ВКП(б), що відбувся у лютому–березні 1937 р. Відповідно до них Дніпропетровській обком КП(б)У зобов'язав членів партії створювати працівникам НКВС «умови для максимальної активізації своєї безпосередньої роботи». Особливим завданням місцевих репресивних органів стало викриття якомога більшої кількості «ворогів народу»¹.

Задля виконання такого завдання структури НКВС посилили слідчі дії, розширили діапазон обвинувачень проти представників різних соціальних груп. Дніпропетровщина не стала винятком. Тут, як і в інших областях, репресії здійснювались за такими категоріями обвинувачень (специфічною мовою чекістського відомства): 1) належність до антирадянських політичних партій (сюди відносили й троцькістів); 2) належність до контрреволюційних організацій; 3) фашисти; 4) церковники-сектанти; 5) білогвардійці; 6) за національними лініями (представники різних етнонаціональних груп); 7) колишні куркулі; 8) кримінальні злочинці; 9) інший контрреволюційний елемент; 10) шпигуни; 11) зрадники Батьківщини; 12) участь у терорі; 13) диверсійна діяльність; 14) шкідництво; 15) контрреволюційна повстанська діяльність; 16) контрреволюційна або антирадянська агітація; 17) інші злочини².

З метою забезпечення більшої ефективності репресій слідчі НКВС часто-густо обвинувачували людей в одночасному скоєнні кількох злочинів, переплітаючи «лінії», «партії», «організації», напрями і види діяльності. Однією з найхарактерніших ознак «великого терору» було створення співробітниками органів радянської держбезпеки міфічних контрреволюційних та шпигунських організацій, фальсифікація судових справ, за якими виносились масові вироки.

Так, у квітні 1937 р. на Дніпропетровщині був розгромлений так званий «паритетний центр», до складу якого нібито входили завідувачий відділом місцевого обкому партії Р. Філіпов, секретар

¹ Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), Дніпропетровськ, ф. 1, спр. 12, арк. 43.

² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. — Донецьк: Вид-во Донецьк. нац. ун-ту, 2003. — С. 152.

міському Є. Левітін, професори М. Александров, Л. Фельдман, О. Мікей та інші³. 30 квітня вдруге був заарештований колишній ректор Дніпропетровського університету М. Куїс. Його змусили підписати протоколи, в яких містилися «визнання» про існування у Дніпропетровську «троцькістсько-меншовицької» та «інженерної контрреволюційної» організацій, нібито об'єднаних у «паритетному центрі»⁴. До складу першої організації слідчі НКВС включили професора Інституту фізичної хімії В. Фінкельштейна, декана історичного факультету університету М. Александрова, доцента кафедри діалектичного матеріалізму С. Молчанова, професора Вищої комуністичної сільськогосподарської школи Л. Фельдмана, професора Фізико-технічного інституту О. Реву та інших⁵.

Учасниками другої організації «призначили» Харитонову, Брука, Гельбуха. Виїзні сесії Верховного Суду СРСР засудили до розстрілу 14 вересня 1937 р. М. Куїса, В. Фінкельштейна, Л. Фельдмана, 17 вересня — С. Молчанова, 3 жовтня — О. Брохіна, 27 жовтня — М. Александрова. О. Мікей на суді відмовився від своїх свідчень, які під тиском давав на попередньому слідстві, і йому присудили десять років таборів⁶.

За задумом співробітників НКВС ці люди входили до контрреволюційних угруповань «правих», розгром яких на Дніпропетровщині завершився арештом голови облвиконкому І. Гаврилова, керівника земельного управління Я. Сердюка, ректора університету І. Єфімова та інших. За першу половину 1937 р. в області було репресовано 703 особи⁷. Ректора Єфімова «вписали» до «терористичної» групи, учасниками якої зробили переважно співробітників університету: парторга О. Хохлова, помічника ректора з навчальної частини В. Данішевського, асистента П. Симоненка, студента С. Новгородського, військового керівника університету М. Попова. Цю групу обвинуватили у підготовці теракту проти наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, а також у зв'язках з місцевими «троцькістами» — аспірантом Гореславцем, завідувачим університетською їдальнею Саминським та іншими⁸. Судові засідання за

³ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-7147, П-7366, П-8206.

⁴ Там само, спр. П-8099.

⁵ Там само, спр. П-5167, П-7655, П-14083, П-14643.

⁶ Там само, спр. П-4675, П-7555, П-8206.

⁷ Там само, ф. 1, спр. 14.

⁸ Там само. Фонд кримінальних справ, спр. П-3825, П-7771, П-13640.

справами зазначених осіб закінчувалися здебільшого засудженням до розстрілу. Ректор Єфімов, зокрема, був розстріляний 15 вересня 1937 р.⁹

На початку липня 1937 р. у Києві заарештували колишнього першого секретаря Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвича, якого обвинуватили у створенні обласного «блоку правої і троцькістської опозиції». Після цього до в'язниць НКВС запроторили більшість вищих функціонерів регіону: П. Ветрова, М. Лебензона, І. Федяєва, О. Носача та інших. «Ворогами народу» виявилися вісім з десятих членів президії облвиконкому. Ув'язнили секретарів Червоногвардійського, Павлоградського, Олександрійського, Люксембурзького районних партійних комітетів, директора облуправління держбанку Дубинського, завідуючого міськвідділом народної освіти Сандомирського і багатьох інших¹⁰. Були репресовані люди з найближчого оточення Хатаєвича — Ф. Ксенофонов, С. Письменний, Л. Рубінштейн, В. Юрченко, Л. Мілх, М. Гольденберг, І. Міхеєнко, К. Васильєв, Д. Гуревич, Г. Полбіцин, Б. Балк, І. Скрипник, В. Яблонський, Ф. Кинжалов, В. Шубріков та інші.

З особливою затаєністю чекісти шукали на Дніпропетровщині українських націоналістів. 1937 р. в області репресували за цією категорією обвинувачення завідуючого відділом народної освіти С. Крупка, професора Гірничого інституту Г. Євреїнова, письменників М. Минька, О. Шпота, Й. Саковського та інших.

Окрема справа була заведена на професора Д. Яворницького, за формулюваннями слідчих НКВС — «натхненника українського націоналістичного підпілля»¹¹. Націоналістами і ворогами народу були оголошені директор обласного краєзнавчого музею Чигиринський, співробітники музею Олександров, Ладиженська, Онищенко, Коломієць, завідуючий фондами Садовий та інші. Багато осіб з оточення Яворницького арештували за обвинуваченням у належності до «українського націонал-фашизму». Серед них були професор Франк, професор Медичного інституту Ю. Петровський, професори Транспортного інституту Скуратов, Малов, професори Гірничого інституту Гамеля, Гуськов¹².

⁹ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-3825, П-7770, П-7771, П-7773.

¹⁰ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Фонд кримінальних справ, спр. П-3733.

¹¹ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-4728, П-7782, П-13641, П-13899, П-22764.

¹² Там само, спр. П-6858, П-18733, П-20180.

Репресивні заходи вживалися до дружин репресованих. Так, до таборів потрапили дружини ректора Єфімова, доцента Молчанова, співробітника Гідрогеологічного інституту Букова та інші. Діти репресованих, як правило, потрапляли до інтернатів, розлучаючись з батьками інколи назавжди¹³.

В 1937 р. у Дніпропетровській області була розкрита так звана «змова військових». Від 1 червня до 1 грудня було заарештовано 390 командирів місцевих військових частин, у тому числі 153 представники вищого командного складу. Серед репресованих були, зокрема, командир 7-го стрілецького корпусу Ф. Рогольов, військовий комісар та начштабу корпусу Кавалерс та Євгенєв¹⁴.

У межах так званої всесоюзної «змови у комсомолі» на Дніпропетровщині були заарештовані секретарі обкому комсомолу О. Вікторов, В. Хлистун, Е. Гейро, секретар Дніпропетровського міського А. Шевченко, редактор молодіжної газети Ю. Заферман, завідувачий сектором обкому ЛКСМУ К. Железняк, завідувачий відділом обкому П. Бройт, секретар ЛКСМУ заводу ім. Леніна Ватін, секретарі міськкомів ЛКСМУ Кривого Рогу, Нікополя, Павлограду та інші. Комсомольців звинувачували у створенні молодіжної «контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації» й засуджували, як правило, до смерті¹⁵.

Впродовж 1937 р. не припинялися репресії проти «церковників і сектантів». У серпні 1937 р. в області, зокрема, була викрита «українська фашистська організація церковників» на чолі зі священником О. Яновським¹⁶. Здійснювалися масові арешти представників окремих етнонаціональних груп, які мешкали на Дніпропетровщині — латишів, персів, румун, греків, японців, вірмен тощо. Найбільш масштабні акції були здійснені у липні 1937 р. проти німців, у вересні — проти поляків, які обвинувачувалися у шпигунстві, диверсіях і т. п.

Загалом у другій половині 1937 р. у Дніпропетровській області було репресовано 16421 осіб. За категоріями, що містилися у чекістській статистиці, протягом року на Дніпропетровщині заарештували 8117 колишніх «куркулів» (це склало 12,2 % від загаль-

¹³ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-4912, П-4932.

¹⁴ Там само, спр. П-5162, П-12372; ф. 2, спр. 13, арк. 1–45.

¹⁵ Там само, спр. П-4988, П-7363, П-7365, П-7530.

¹⁶ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 12, арк. 46–48.

ної кількості заарештованих за цією категорією в Україні та 47,4 % від загалу заарештованих в області); 5995 «колишніх людей» (10,2 % та 34,9 % відповідно), 555 «декласованих» осіб (3,8 % та 3,2 %); 172 служителів релігійних культів (3,6 % та 1 %); 67 кустарів (4,8 % та 0,4 %); 796 непрацюючих (26,3 % та 4,6 %); 477 службовців (11,1 % та 2,8 %); 47 селян-одноосібників (1,9 % та 0,3 % відповідно); 256 колгоспників (20,1 % та 1,5 %); 380 робітників (48,9 % та 2,1 %); 80 червоноармійців і представників молодшого командирського складу РСЧА (9,3 % та 0,5 %); 176 командирів РСЧА (16,3 % та 1 %); 6 працівників НКВС (2,5 % та 0,1 % відповідно)¹⁷.

Навіть побіжний аналіз даного переліку соціальних категорій показує політико-ідеологічний підхід радянського режиму до стратифікації суспільства. Переважають категорії, які явно не вписувались у суспільство, де переміг соціалізм (про це заявив Й. Сталін на XVII з'їзді ВКП(б) у лютому 1934 р.). Отже, на них, у першу чергу, спрямовувався «великий терор» чи «велика чистка»: держава захищала суспільство від «соціальних пережитків». Поняття «інтелігенція» взагалі вилучалось із цього переліку, а її представники розподілялися між кількома категоріями. В той же час чи можна назвати працівників НКВС окремою соціальною групою населення?

З вищенаведених статистичних даних видно, що вістря репресій в Дніпропетровській області націлювалось на «колишніх куркулів», «колишніх людей», непрацюючих (домогосподарки, утриманці, пенсіонери), декласованих осіб та службовців.

Щодо великого відсотку репресованих «колишніх куркулів», особливо у промислово розвинутих Донецькій, Дніпропетровській та Київській областях, то український історик В. Нікольський пояснює це так: «Колишні куркулі, яких вислали в роки примусової колективізації, після завершення терміну покарання часто густо не поверталися в рідні місця, так як їх майно та хати були конфісковані, і тому, в умовах колгоспів не могли вести навіть дуже обмеженого «присадибного» господарства. Вони відправлялися в інші регіони України — промислово більш розвинуті, де можна було знайти роботу. Тим більше, що області мали дефіцит у робочій силі, в основному — некваліфікованій. Тому й відсотки заарештованих колишніх куркулів у цих областях були більшими»¹⁸.

¹⁷ Нікольський В.М. Вказ. праця. — С. 242–254.

¹⁸ Там само. — С. 243.

За кількістю репресованих «колишніх людей» Дніпропетровщина опинилася не на останніх місцях в республіці. Це можна пояснити тим, що для інтелігенції, а «колишні» представляли переважно саме її, у промисловій області з великою кількістю індустріальних об'єктів, культурних установ та навчальних закладів було достатньо можливостей отримати роботу, перекваліфікувавшись у «спеців», службовців тощо.

Щодо достатньо великого відсотка репресованих непрацюючих, то можна сміливо припустити, що тут переважно йдеться про членів родин постраждалих партійних функціонерів, службовців, військових, які часто-густо ставали також жертвами державного терору.

В цілому у Дніпропетровській області протягом 1937 р. було репресовано 17124 особи, що склало 10,7 % від загального числа репресованих в УРСР¹⁹. Динаміка національного складу репресованих в області у 1937 р. була такою: українців було заарештовано 8053 особи (або 9,5 % від загальної кількості репресованих українців в республіці), німців — 3689 (22,6 %), поляків — 3026 (9,9 %), росіян — 880 (7,1 %), євреїв — 69 (1,7 %)²⁰.

1938 рік не пом'якшив каральну політику держави. Вже у січні заарештовано секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Н. Марголіна, голову облвиконкому М. Нікитченка, директора Дніпродзержинського металургійного заводу І. Манаєнкова²¹.

За статистичними даними, за перше півріччя 1938 р. у Дніпропетровській області було заарештовано 11835 осіб, засуджено — 6996, розстріляно — 6407, тобто до в'язниць щодоби в середньому кидали 65 осіб, засуджували по 38 — 39 осіб. За національною ознакою було репресовано українців — 5760, німців — 2648, поляків — 912, росіян — 702, болгар — 508, білорусів — 431, євреїв — 278. Серед сільських жителів репресії охопили в цей час 7558 осіб, у містах — 4277, у тому числі 3373 робітників і службовців промислових підприємств, 1007 — торговельних та кооперативних установ, 347 представників навчальних закладів, 874 службовців держустанов, 242 працівників транспорту, 112 військовослужбовців, 55 працівників НКВС²².

¹⁹ Нікольський В.М. Вказ. праця. — С. 338.

²⁰ Там само. — С. 339–344.

²¹ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-8560, П-14379.

²² Там само, спр. П-20233; ф. 1, спр.14, арк. 37–68.

1938 р. відбулися певні зміни у спрямованості арештів проти категорій обвинувачених за політичним забарвленням. Порівняно з попереднім роком, за висновками В. Нікольського, «збільшилися показники по категоріях членів антирадянських партій, учасників контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій, білогвардійців, інших контрреволюційних елементів; зменшилися — по категоріях церковників та сектантів, фашистів, по національних лініях, колишніх куркулів, кримінальних злочинців»²³. За статистичними звітами обласного управління НКВС, у першій половині 1938 р. соціальний склад заарештованих на Дніпропетровщині був таким: «колишні люди» складали 39,1 % від загалу заарештованих, «колишні куркулі» — 20,4 %, службовці — 15,5 %, робітники — 9,5 %, колгоспники — 8,2 %²⁴.

Таким чином, пік сталінських репресій на Дніпропетровщині прийшовся на другу половину 1937 – першу половину 1938 р. В цей час була заарештована найбільша кількість людей — 29521 особа. Якщо врахувати, що тодішнє населення області складало 3 млн. 424 тис. чоловік, то репресували кожного 115-го її мешканця²⁵.

Масові репресивні акції були зупинені постановою Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства». Відмежовуючись від злочинів проти власного народу, сталінське керівництво, перекладало відповідальність за попередні репресії на структури НКВС. Як наслідок, репресували співробітників каральних органів. За фальсифікацію справ «ворогів народу» на Дніпропетровщині були заарештовані найодіозніші енкаведисти області: Є. Кривець, П. Коркін, Я. Флейшман, М. Березовський, І. Дараган, О. Волков та інші (слід зазначити, з органів НКВС окремі співробітники «вилучалися» раніше). Зокрема, на Дніпропетровщині в першому півріччі 1938 р. після кадрових чисток «кількість молодняка» (за чекістськими формулюваннями) доходила до 40 %. Але в цей час скоріше позбавлялися людей, які мали сумнів у доцільності масштабів репресій. Саме через це заарештували співробітників обласного УНКВС Сивича, Талинського та інших.

Від листопада 1938 р., після вказаної вище постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б), відбувалися процеси, переглядалися справи

²³ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 167.

²⁴ Там само. – С. 261.

²⁵ ГДА СБ України, Дніпропетровськ, ф. 1, спр. 14, арк. 16.

деяких категорій в'язнів з метою їх звільнення. Так, у грудні 1938 р. Криворізький міськвідділ НКВС змушений був звільнити 60 арештантів²⁶.

Незважаючи на загальне зниження кількості репресованих, наприкінці 1938 р. чекісти у Дніпропетровській області звинувачували представників молоді у профашистській агітації, родинних зв'язках з раніше репресованими, намаганнях організувати повстанські загони, у тероризмі, антирадянській агітації тощо. Серед репресованих опинилися А. Класс, Х. Гох, С. Аккерт, П. Дік, Н. Воркарь, П. Василін, А. Маслак, М. Карпов, П. Трет'як, Д. Герцен, А. Куц та багато інших осіб.

Отже, якщо узагальнити дані про репресованих у Дніпропетровській області під час «великого терору», можна констатувати, що найбільш постраждалими за соціальними ознаками виявились селянство і інтелігенція, за національними — українці та представники двох національних меншин — німці і поляки. Це дозволяє зробити деякі висновки щодо загальних наслідків репресій 1930-х рр. і «великого терору», зокрема. *По-перше*, вони спричинили до майже повного зникнення польського та німецького компонентів у національно-культурній сфері життя області. *По-друге*, змінився склад інтелігенції. На заміну її репресованим представникам прийшли нові, більш слухняні і лояльні до радянської влади вчителі, агрономи, лікарі. В умовах припинення політики «українізації» правлячий режим не був зацікавленим у відновленні нової україномовної версти інтелектуалів. У комплексі з репресіями проти україномовних селян це, на наш погляд, стало фактором у зміні мовного балансу в регіоні на користь російської мови.

---

²⁶ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-2320, П-7099, П-21078, П-22065, П-24266, П-31059, П-31064; ф. 2, оп. 1, спр. 12; ГДА СБ України, Запоріжжя. Фонд кримінальних справ, спр. 23746.